

EÖRSI ISTVÁN**A helymeghatározás buktatói**

Jalta után a kommunista hatalomnak kiszolgáltató európai országokat – akár kivívták önállóságukat, mint Jugoszlávia és Albánia, akár szovjet megszállás alá kerültek – kelet-európaiaknak nevezték. Velük szemben nyugat-európaiaknak mondták azokat az európai országokat, amelyek a kapitalista piacgazdaság farkastörvényeit a polgári demokrácia emberjogi és szociális természetű áldásaival szelídítették. E fogalmak tehát geopolitikaiak, és nem földrajziak voltak. Spanyolország és Portugália például Franco és Salazar idején nem számított nyugat-európainak, bár természetesen kelet-európainak sem. Ezek az országok kívül maradtak a helymeghatározásokon; de a fasiszta diktátorok bukása után magától értetődő természetességgel váltak nyugat-európaiakká. Ahogy Görögországot is nyugat-európainak tekintették, ahányszor demokratikusan kormányozták, de elvesztette ezt a minősítését, mihelyt katonai diktatúra alá került. A Német Demokratikus Köztársaság viszont kelet-európainak számított, és civilizatórikusan is idomult ehhez a helymeghatározáshoz. Meggyőződésem, hogy ha valamely természeti katasztrófa elpusztítaná korunk írásos kultúráját, a távoli jövő kutatója ásatások útján az országúti nyilvános vécék minéműségéből könnyedén meghatározhatná a szovjet birodalom európai érdekszférájának határait.

Az 1968-as esztendő Kelet- és Nyugat-Európa konszolidált rendjét egyaránt felborzó szélfúvásának következtében, a prágai tavasz virágainak könnyörtelen letarolása után a felháborodás és tehetetlenség egymást felerősítő érzelmei megváltoztatták a szovjet érzékszónának ha nem is helyét, de legalább a helymeghatározását. Milan Kundera, Konrád György és mások Közép-Európára keresztelték át a szóban forgó területet. Ezzel persze egy centiméterrel sem tolták nyugatabbra országaikat, viszont megkülönböztették őket a Szovjetuniótól. A megszállás alatt élő országokra a nyugat-európai együttélési formák és kulturális hagyományok jellemzőek, és ezért a nyugat-európai demokratikus berendezkedésre is joggal tartanak igényt.

E felfogás objektív igazságtartalmáról nem érdemes vitázni, mert merőben aktuálpolitikai igények alakították ki.

Kultúrtörténeti érvekkel Oroszország nem zárható ki Európából, hiszen Puskin, Turgenyev vagy Csehov, de akár a pravoszláv Tolsztoj és a még pravoszlávabb Dosztojevszkij is mélyebben befolyásolta a nyugat-európai kultúrát, mint a közép-európaivá előléptetett népek írói – talán az egy Franz Kafka kivételével – együttesen. Az Európa orosz-talanítására felhozható politikai érveket pedig könnyedén legyőzi az az egyszerű felismerés, miszerint biztonságos és hosszú távú európai együttéléstről addig nem is álmodozhatunk, míg Oroszországot per definitionem kívül helyezzük Európán. A szóbanforgó helymeghatározásoknak az ugyanis a közös gyengéjük, hogy előbb elválasztják egymástól Nyugat- és Kelet-Európát, aztán az egész Európa-fogalmat az előbbivel azonosítják. Eszerint Kelet-Európa olyan térség, amely lényegét tekintve nem-Európa. E megfogalmazatlan felfogás miatt beszélnek annyit a rendszerváltozás óta arról, hogy Magyarországnak, Csehországnak vagy Lengyelországnak Európához kell csatlakoznia. Csak olyasmihhez csatlakozhatunk, amihez nem tartozunk hozzá. Kunderaék azért tolták középre az eddig Kelet-Európába sorolt országok egy részét, hogy a csatlakozás ne tűnjön eleve képtelenségnek. Közép-Európáról még nem hangzott el kirekesztő verdikt. Az új helymeghatározás esélyt akart adni a szovjet zóna néhány országának arra, hogy tovább csusszanhasson Nyugat felé.

Ez a vágy Magyarországon (és valószínűleg az övezet többi országában is, de erről nincs autentikus véleményem) régi keletű, és a polgárosulás nyavalyáiból fakad. »Keletiség, zsandár, alázat« – így jellemezte hazáját 1912-ben Ady Endre. A »keletiség« kifejezés, Adynak ez a dühödt találmánya, egyrészt a citoyen erkölcs fájdalmas hiányát jelentette, másrészt a félféudális nagybirtokrendszer tovább élését, nemesi póffeszkedést, a klérus roppant gazdagságát és befolyását, a hatalmi ágak összefonódását, a polgári intézményrendszer csökevényességét, a Magyarországon élő nemzetiségek jogfosztottságát. Ady 1904-től, vagyis 27 éves korától az első világháború kitöréséig rendszeresen Párizsba menekült, hogy itt szívjon erőt és eszméket magába harcához a »keletiség« ellen. De Párizs nem csak a polgárosodott életet és kultúrát jelentette a számára, hanem a francia felvilágosodás és forradalom fővárosát is. Ebből a szempontból csak folytatta a magyar költészet egyik igen fontos hagyományát. A »keletiség« szót ő találta ki, de mélyen gyökeredző jelentésének, a társadalmi elmaradottság okozta szenvedésnek, és a nyugat, elsősorban Franciaország felé irányuló vágyakozásnak már 1803-ban hangot adott Magyarországon egy nagy, magányos költő. Csokonai Vitéz Mihály »ember és polgár« óhajtott lenni, de nem ám akárhogy, hanem éppen Rousseau módján. A jakobinus Batsányi János pedig éppen 1789-ben ajánlotta a jobbágyok »felszentelt hóhéri«-nak, »kiknek vérét a természet kéri«,

**Most itt állunk, közép-európaiak,
keletiségünk roppant poggyászával
a Nyugat kapujában.
A fordulat óta a térség egy részében
kiépült, vagy kiépülőben
van egy eurókonform gazdasági és
politikai modell.
A keletiségtől meg nem zavarodott
koponyák tudják nálunk,
hogyan ennek a törekvésnek
egyetlen reális alternatívája van:
a lesüllyedés a harmadik világ
szinviszarára. **Eörsi István****

vagyis megint csak Rousseau, ezúttal a forradalom átértelmezésében (hiszen a társadalmi szerződés megszegése természet elleni véték), hogy »Vigyázó szemetek Párisra vessétek«. Ennek a szállóigévé vált felszólításnak az idők során módosult a jelentése: ne csak, sőt ne is elsősorban a szipolyozó urak nézzenek Párisz felé, hogy előre lássák, mint potyog majd fejük a fűrészpörba, hanem a magyar nép, őrködő szemmel, hogy követni tudja a forradalmi példát. Petőfi Sándor pedig az 1848-as forradalom harmadik napján, március 17-én a francia forradalmak történetét csaknem kirekesztőleg olvasmányának, reggeli és esteli imádságának, mindennapi kenyérének, a világ új evangéliumának nevezte. A radikális változtatás vágya, mely Rousseau, Robespierre és Jean Jaures példájára függesztette szemét, Ady korában, a huszadik század elején kiegészült a városi polgárság emancipatorikus kulturális törekvéseivel. Az ekkor nagy számban jelentkező, rendkívüli tehetségeket felvonultató írónemzedék azzal az elszántsággal lépett porondra, hogy függetlenítse a szellem világát, és ezen belül elsősorban a művészetet a félfudális társadalom konzervatív és klerikális szellemiségű elvárásaitól. Folyóiratukat programatikusan *Nyugatnak* keresztelték el. Ekkor már ez a mozgalom nagyvárosi háttérre, modern orientációjú olvasóközönségre támaszkodhatott.

A világháború a Hohenzollern- és a Romanov-birodalom oldalán, Kakánia fojtogató, anakronisztikus keretei között természetesen nem kedvezett a nyugatos törekvéseknek. Angliával és Franciaországgal együtt a »modern«, »dekadens«, »hitetlen« és »hazátlan« nyugati szellemiség is elpusztítandó ellenségnek számított. A háborút követően egy rövid polgári forradalom, majd a Tanácsköztársaság epizódja után Horthy Miklós tengernagy vezetésével negyed évszázadon át a »keletiség« szelleme egyeduralomra jutott Magyarországon. Ennek a keletiségnek a legfőbb érvét így nevezték: Trianon. 1920-ban ugyanis a Trianoni Szerződés oly módon önállósította Magyarországot, hogy egyben megfosztotta területe kétharmadától. Az elvesztett területek nagy részén kisebbségben éltek a magyarok, de számos szintiszta vagy túlnyomórészt magyar népességű terület is az utódállamok – Jugoszlávia, Románia, Csehszlovákia – fennhatósága alá került. A magyar politika legfontosabb törekvése 1920 és 1945 között az elcsatolt területek visszaszerzése volt. Ennek jegyében helyreállították a nagybirtokrendszeren alapuló régi, félfudális berendezkedést, a klérus – elsősorban a katolikus egyház – gazdasági hatalmát és világi befolyását, külpolitikailag pedig a rendszer egyoldalúan a tengelyhatalmak felé orientálódott, mert csak a térség legnagyobb hatalmától, Hitler Németországától remélhette, hogy szolgálatait az országtól elcsatolt területek visszaajándékozásával hálálhatja meg. Ilyen körülmények között a nyugati kulturális orientáció, a kozmopolita érzület, és

kiváltképp a társadalmi szerkezet modernizálásának vágya a hazátlanság, sőt a hazaárulás gyanújába keveredett. Még a polgári törekvéseket is kommunista felforgatásnak tekintették.

A szovjet hadsereg megszabadította Magyarországot a német megszállástól, szétzúzta a horthysta államgépezetet, és ezzel megteremtette a demokratikus átalakulás feltételeit. Az ismert világpolitikai okokból kifolyólag azonban elfelejtett kivonulni az országból, és súlyos jelenléttel egy nálunk korábban még nem létezett keletiséget kényszerített ránk. A társadalom roppant gúlája egymásra épülő kicsi gúlákból tevődött össze. Mindegyiknek a csúcán, a kerületi és falusi párttitkártól az országos pártelnökig méretében, hatáskörében különböző, de hatalmának jellegét tekintve egyformásított diktátor trónolt. Ebben a struktúrában, melyet egy alibiként funkcionáló kvázi-vallás szentesített,

nem fért el a személyes szféra autonómiája, a polgárságnak ez a lételeme. Sőt mi több: maga a polgár, a nyugati kultúra legfőbb termelője és fogyasztója, szitokszóvá vált itt. A nyugati világ pedig, hol abszolút értelemben, mint a Sztálin neve által fémjelzett korszakban, hol »lényegében« és »végső soron«, mint például Hruscsov idején, és az »olvadás« barátságos metaforájával jellemzett korszakokban általában, az ellenség világát jelentette, az embertelenség, a nyomor, a szabadság hiány iránymeghatározása volt. Ez a fikció Magyarországon az úgynevezett »közmegegyezés« éveiben közelebb hozta egymáshoz az uralmon levőket és a kormányzottakat. A kormányzó fél éppúgy nem hitt benne, mint a kormányzottak, ennek fejében viszont ez utóbbiak sem szálltak vitába vele, mert ez volt az ára annak, hogy az illegitim, de elnézőn megengedett privátszférában a hatalmi struktúra veszélyeztetése nélkül hódolni lehessen a »polgári«, nyugatias orientációjú értékrendnek. Ez a kompromisszum egyedülálló volt a szovjet-hatalmi övezetben. A magyar forradalom leverése, és az ezt követő vérszomjas megtorlás után a lakosságot magasabb életszínvonalal és több jogokkal jutalmazták, amiért végsőkéig megalázva elismerte a szovjet segítséggel hatalomra jutott kommunista garnitúra uralmát. Ez a »közmegegyezés« kezdetben igazából diktátum volt, de később felpuhította a lelkeket, olyannyira, hogy a rendszer utolsó évtizedében már kvázi-elvtársak kormányozták és korlátozták a kvázi-polgárokat, és kettős kváziságuknak éppen az volt a titka, hogy ezt ekkor már csakugyan közmegegyezéssel tehették.

Most itt állunk, közép-európaiak, keletiségünk roppant poggyászával a Nyugat kapujában. A fordulat óta a térség egy részében, így Magyarországon is kiépült, vagy kiépülőben van egy eurókonform gazdasági és politikai modell. A magántulajdon primátusán alapuló piacgazdaság (vagyis kapitalizmus) a pluralista demokrácia intézményrendszerének oltalma alatt próbálja történelmileg belátható időn belül megközelíteni a nyugat-európai színvonalat. A keletiségtől meg nem zavarodott koponyák tudják nálunk, hogy ennek a törekvésnek egyetlen reális alternatívája van: a lesüllyedés a harmadik világ színvonalára. A Nyugat pedig tárt karral vár bennünket, és közben ezt sziszegi: »Lassan a testtel.« Félti kitágítani a jólét-erőd határait, a schengeni birodalmat, fél a beözönlő olcsó munkaerőtől, a természetvédelmi- és agrár-nyavalyák megszorításától, nem szeretné felvenni magába a hagyományos kelet-európai és balkáni konfliktusokat, tisztában van azzal, hogy a demokratikus fejlődés nem egy kelet-közép-európai országban visszafordítható még. Másrészt tudja azt is, hogy az új tagállamok biztonságos piacokkal szolgálnának,

A csatlakozásra várva fel kellene ismernünk, hogy épp polgári elmaradottságunk miatt nemcsak a polgári értékeink kialakulása, hanem elsatnyulása sem érte el a nyugati fejlődési színvonalat.

Eörsi István

és politikailag is erősítenék a Nyugatot, ami – tekintve az oroszországi fejlődés kiszámíthatatlanságát – elsőrendű érdek.

Itt állunk tehát, csatlakozásra készen, de zűrzavaros aggyal és lélekkel. A pártállam összeomlása nem népmozgalom, nem is polgári lázadás, hanem egy alku eredménye volt. Az alku pedig, a hazai, egy világpolitikai alku, vagy számítás folyamánya. Olyan okokból, amelyek nem férnek el ebbe az okéjtésbe, a Gorbacsov által vezetett Szovjetunió úgy ítélte meg, hogy történelmi távlatban többre kerül neki, ha fenntartja uralmát Kelet-Európa felett, mint ha lemond róla. A szabadság kivívása tehát nem követelt különösebb citoyen-erényeket. Megszabadultunk keletiségünk integráns részétől, a hierarchikus és monolitikus intézményrendszer-től, és azoknak a lelki készségeknek egy részétől is, melyeket ez az intézményrendszer kényszerített ki alattvalóiból. Másrészt viszont a baloldali ideológiai alibire támaszkodó egypárti diktatúra megszűnésével felszínre törtek a keletiség ideológiai energiái: elsősorban a revansista nacionalizmus, mely konfliktusba sodorhat bármikor szomszédainkkal, és a populizmus, amely ellenségének tekinti mindazt, ami nem-magyar – régebben a zsidónak csepiült kommunizmust (amellyel azért kiegyezett), most a kapitalizmust, melyet nyugati ármánynak tekint, és szintén a zsidó szellemiségből eredeztet.

Dilemmánkat ebbe a kérdésbe sűrítetem: hogyan csatlakozzon valamely kifejtett polgári öntudattal még nem rendelkező társadalom egy olyan képződményhez, amely már nem tud, vagy egyre kevésbé tud mit kezdeni a citoyen érzülettel. Nyugat-Európa polgári gondolkodói a reneszánsz óta a minőség megszállottjai voltak; a kapitalizmus tömegtermelése, tömegtájékoztatása, tömegkultúrája egyre inkább a mennyiségre koncentrááló gondolkodásnak kedvez. Az emberi jogok eszményeinek helyébe menekült-kvóták lépnek. Az egységes világképek széttöredeztek, mind kisebb részterületeken folynak elmélyült rész kutatások. A globalizáció, mely szerencsésen véget vet majd a nemzetben való gondolkodás anakronizmusának és provincializmusának, és általában minden provincializmusnak, a Föld erő- és információforrásainak, piacainak és munkaerejének globális birtokbavételét a gondolkodás Mindenségre törekvő, vagyis globális aspirációiról lemondva hajtja végre, oly módon, hogy tovább fokozza – ha eddigi útján halad tovább – a polgári öntudatot pusztító mennyiségi gondolkodás egyeduralmát. Ez végső perspektívájában a személyt is számmá degradálja, vagyis sablonba kényszeríti a polgári öntudat legfőbb forrását és termékét, az Ént. De az Énnel együtt elhomályosodik vagy kizárólag szurkolótáborokban és diszkótársaságokban lel magára a közösséghez tartozás tudata is.

A csatlakozásra várva fel kellene ismernünk, hogy épp polgári elmaradottságunk miatt nemcsak a polgári értékeink

kialakulása, hanem elsatnyulása sem érte el a nyugati fejlődési színvonalat. Hogy az utóbb említett példánál maradjak: Kelet-Közép-Európa művészei – gyakran még a magukat apolitikusoknak vallók is – mélyen átélik (mert rákényszerülnek erre), hogy sorsuk elválaszthatatlanul kapcsolódik annak a nemzeti vagy/és világnézeti közösségnek a sorsához, amelyhez szerencsájük vagy szerencsétlenségük van hozzátartozni. Ez a tudás lehet boldogító vagy kétségbeesett, de alkotói szempontból – mint ezt Európában Homérosz és a görög tragédiaírók óta számos nagy művész bebizonyította – igen gyümölcsöző. Mármost – és itt Gombrowicz megfogalmazására támaszkodom – a modern nyugati világban a festő célja, hogy tökéletes festő legyen, a mi geopolitikai térségünkben viszont a festő igen gyakran még mindig inkább csak ember, aki fest. Vagyis nem érte el a specializálódásnak azt a fokát, amely készségeket finomítva egyben roncsol is.

Hadd említsek egy másik példát is, a szociális élet területéről, arra, hogy nem csak elmaradottságunkat, hanem értékeinket is fenyegeti, ha kritikátlanul csatlakozunk a nyugat-európai értékrendhez. Olyan társadalomban szocializálódtunk, mely képmutató egalitáriánus szellemiséget párolgott ki magából. Kis idő elmúltával minden igényes ember tudhatta, hogy az osztálynélküli társadalom prédikátorai a diktatórikus eszközökkel uralkodó elnyomó osztály tagjai vagy bérencei. De az egalitáriánus szellemiség akaratlanul is hatott ránk. Ösztönösen elfogadtuk, hogy a túlzott társadalmi különbségeken alapuló rendszer, az esélyegyenlőség kirívó hiánya igazságtalan, és hogy az élet joga fontosabb a tulajdonhoz fűződő jogoknál. Olyan – tartósan egyébként életképtelennek bizonyuló – társadalomban éltünk, ahol hatóságilag is tiltva volt a hajléktalanság és a munkanélküliség. A rendszerváltozás után ezért a vadkapitalizmus kíméletlensége, a vagyoni különbségek drámai növekedése, magyarul: az utcákon is szemlélhető vigasztalan szegénység látványa sokkal sokkolóbb, mint azokban a nyugat-európai országokban, amelyekben a kapitalizmus nem rendeleti úton, hanem szerves fejlődés eredményeképpen fejlődött ki. Itt egyébként nem egalitáriánus hazugság, és állami gondoskodás dült, hanem a »struggle for life« kegyetlen igazsága, és ez rákényszerítette az elnyomottakat arra, hogy kialakítsák, és több-kevesebb sikerrel működtessék érdekvédelmi és politikai szervezeteiket. Szerintem a csatlakozás kedvéért nem volna szabad lemondanunk annak keserű tudatáról, hogy életképesebb, több jogot és szabadságot biztosító, de lényegét tekintve úgyszintén igazságtalan társadalomhoz csatlakozunk, melynek egyik legfőbb előnye, hogy benne élve – és most József Attila kifejezésére utalok – finomítható a kín. Ez a tudat biztosíthatja a lelki és társadalmi folyamatosságot, amely nélkül az egyén és a közösség új létfeltételek közé kerülve nem érezheti jól magát.

